

Концептуальні засади модернізації змісту сучасної позашкільної освіти і виховання учнів

Григорій ПУСТОВІТ,

доктор педагогічних наук, професор, вчений секретар Відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України

Зміни, що відбуваються сьогодні в суспільстві, детермінували зміни освітньо-виховної парадигми діяльності позашкільних навчальних закладів, загальнотеоретичною основою якої є, насамперед, особистісно орієнтований підхід до освіти і виховання дитини, гуманізація процесів взаємодії педагога, учня і його батьків, громадськості, інших сучасних інститутів виховання молодшої людини. Саме такі засади діяльності позашкільних навчальних закладів відображено у Національній доктрині розвитку освіти, Законі України «Про позашкільну освіту», Концепції позашкільної освіти та виховання, Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні. У цих документах визначено, що метою навчально-виховної діяльності різних навчальних закладів є виховання і розвиток творчого потенціалу та соціальної активності особистості, формування її системи гуманістичних цінностей. Це стосується всіх ланок освіти – від дошкільної до вищої та освіти дорослих. Особливе місце у цих процесах посідає позашкільна освіта [1; 2; 3; 4].

Позашкільні навчальні заклади, враховуючи специфіку побудови їх навчально-виховного процесу – варіативність і різноманітність, добровільність і багатокладність, необмежені можливості у часі та географічних рамках ведення діяльності, практичну спрямованість навчання і виховання особистості, мають забезпечити умови формування цілісної картини світу в свідомості дитини, задоволення її власних інтересів і потреб у самопізнанні та самореалізації, у формуванні особистісних якостей і високого рівня освіченості та вихованості.

Здобуття дитиною сучасної позашкільної освіти та її виховання ґрунтуються на принципі добровільності вибору типів закладів, видів і змісту навчально-пізнавальної, дослідницької і конструкторської діяльності чи конкретної суспільно корисної, масової й природоохоронної роботи, а також здійснюються за участю батьків або осіб, які їх замінюють, трудових колективів, громадських організацій, товариств, фондів [5, с. 6–12].

У зв'язку з цим актуальною є думка С.У. Гончаренка про те, що «... у навчальному закладі важливо й необхідно досягати того, щоб діти навчилися свідомо користуватися історично виробленими формами і прийомами пізнавальної діяльності, могли ефективно застосувати здобуті знання під час пояснення явищ природи, життя людського суспільства й духовного світу людини» [6, с. 329]. У такому контексті, стверджує І.Д. Бех, формування

пізнавальних умінь і навичок є «...соціокультурною основою перетворення внутрішніх можливостей особистості у дійсність, регулятором здійснюваної нею вчинків і духовно-моральної поведінки та діяльності в цілому» [7; 8].

Звідси постає питання про визначення й обґрунтування сучасних концептуальних засад ефективного функціонування в освітньому просторі України цієї унікальної за багатьма показниками системи виховання, навчання й соціалізації дитини. Враховуючи викладене вище, ми можемо визначити, що методологічною основою позашкільної освіти і виховання особистості є філософсько-культурологічні, психолого-педагогічні, соціальні концепції й підходи щодо біосоціальної природи особистості та її гармонійної взаємодії з навколишнім середовищем; особистості як активного суб'єкта діяльності та власного чи колективного творчого розвитку й саморозвитку. В основі цих процесів, за умови глобалізаційних тенденцій сучасності, лежить концептуальна ідея «коеволюції», яка, ґрунтуючись на поєднанні знань про природне і соціогуманітарне середовище, дає змогу створити універсальну модель майбутнього соціоприродного простору, у межах якого еволюційні процеси розвитку окремої особистості, суспільства й цивілізації в цілому, навколишнього середовища логічно взаємопов'язані, а людина і навколишній світ з його розмаїттям об'єктів взаємодії гармонійно співіснують і перебувають у тісному зв'язку між собою.

Отже, ця ідея, поряд з ідеєю випереджального особистісно орієнтованого виховання особистості та природовідповідності цього процесу, визначена нами як методологічна основа конструювання сучасного змісту освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах. Її сутність полягає у формуванні наукових уявлень про ціннісні орієнтації особистості й суспільства та особливості їх взаємодії у становленні активного громадянина; про можливі цілі й завдання освіти та виховання в особистісному і соціальному аспектах; про дитину, мотиви її вчинків і діяльності, інтереси й потреби та її можливості щодо їх задоволення; про основні характеристики особистості педагога, цілі та способи його діяльності; про взаємодію особистості, громадянського суспільства й держави.

За такого розуміння проблеми поняття «освіта» й «виховання» трактуються нами як єдиний, суспільно чи самостійно організований процес, складники якого логічно пов'язані між собою, і як результат, насамперед, соціалізації особистості, її індивідуального становлення, як засіб створення людиною власного образу, неповторної індивідуальності, духовності та творчого начала за умови збереження національної ідентичності. Якщо метою і результатом сучасного освітньо-виховного процесу є особистість, то змістом цього процесу є її становлення як суб'єкта діяльності й соціальних відносин, а отже, її інтелектуальний, духовний і фізичний розвиток, що підтверджує необхідність удосконалення змісту освіти й виховання на всіх рівнях. У цьому контексті незаперечно важливе значення має надаватися удосконаленню змісту позашкільної освіти як невід'ємної частини цілісної системи освіти України.

Отже, враховуючи важливість модернізації змісту сучасної позашкільної освіти та спираючись на концептуалізовані вище філософсько-культурологічні положення щодо біосоціальної природи особистості і її гармонійної взаємодії з навколишнім середовищем, психолого-педагогічні засади розгляду особистості як активного суб'єкта діяльності, її інтелектуального, духовного і фізичного розвитку у поєднанні з концептуальною ідеєю «коеволюції» соціоприродного простору мають сьогодні становити методологічну основу конструювання освітньо-виховного змісту в позашкільних навчальних закладах.

Естрополяцією виокремлених вище загально-методологічних ідей та концепцій є спроектована нами система супідрядних, поетапно конкретизованих цілей забезпечення логічної єдності та цілісності етапів освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах, які охоплюють всі сфери життєдіяльності особистості, тим самим сприяють ефективному формуванню її наукового світогляду, розвитку активності та громадянської позиції. Конкретизацію цілей розглядаємо як комплекс взаємопов'язаних вимог щодо поєднання природничого та соціогуманітарного знання, як необхідну

передумову інтеграції роз'єданого конкретного знання в єдину систему навчального матеріалу в позашкільних навчальних закладах, що надає йому визначеної цілісності й концептуальності. За такого підходу знання стає важливим і, головне, необхідним компонентом становлення і розвитку нової системи освіти й виховання учнів у позашкільних навчальних закладах [9, с. 6–21].

У навчально-виховному процесі позашкільних навчальних закладів охарактеризований вище шлях пізнання особистістю об'єктів та явищ навколишнього середовища є найбільш ефективним саме у процесі організації і проведення практичних занять, дослідницької діяльності, конкретної суспільно корисної, масової, природоохоронної роботи, конструювання і моделювання соціоприродних та технічних систем і моделей, моніторингу довкілля тощо. У процесі цих занять виникає суперечність між рівнем уже здобутих учнями знань, інтелектуальних умінь, сформованих практичних навичок і необхідністю набуття нових, оскільки за цих умов стає можливим проникнення у сутність прихованих зовні внутрішніх зв'язків і взаємозалежностей об'єктів і явищ. Тобто виокремлення та характеристика причинно-наслідкових зв'язків, функціональних можливостей, часових і просторових меж дають змогу усвідомити в історичному контексті появу, розвиток та завершення будь-якого соціоприродного явища. Тим самим особистість впритул наближається до розкриття внутрішньої сутності об'єктів і тих процесів, які відбуваються у межах навколишнього середовища [10, с. 3–6].

Можливість створення єдності, зокрема, між природничо-науковим і соціогуманітарним знанням з його ідеологічними, культурологічними, світоглядними та аксеологічними компонентами є важливою умовою розв'язання комплексу суто соціально-, психолого-педагогічних, біоетичних проблем, притаманних сучасному соціуму. За такої позиції актуалізується осмислення специфіки становлення і розвитку нових підходів до побудови наукового знання, світоглядна та методологічна значущість якого детермінує формування когнітивних систем не лише природознавства, а й дисциплін соціально-гуманітарного циклу в їх логічній єдності, завершеності й практичній спрямованості [11].

Це знаходить своє відображення у конструюванні нового навчального змісту освіти і виховання учнів, а отже, корекції традиційної системи цінностей як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Можемо констатувати, що головним напрямом освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах стає формування системи ціннісного ставлення особистості до соціального і природного довкілля та самої себе й людей, які її оточують. Набуває сили тенденція до гармонійного поєднання інтересів учасників виховного процесу: вихованця, який прагне вільного саморозвитку і збереження своєї індивідуальності; суспільства, зусилля

якого спрямовані на моральний саморозвиток особистості; держави, зацікавлені у тому, щоб діти зростали громадянами – патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце у цивілізованому світі. Відповідно, досягнення означених цілей має забезпечуватись у процесі розроблення і структурування навчального змісту на основі врахування таких чинників:

- ефективності змісту навчального матеріалу, що можлива тільки за умови поєднання у певній системі, наступності й доцільності загальнодидактичних і суто історичних, соціальних, моральних, екологічних та інших категорій (понять) і закономірностей у процесах формування знання;

- сутності актуальних проблем соціоприродного довкілля у навчальному змісті та відповідності наявного дидактичного матеріалу, адаптованого до мети, завдань, форм і методів навчання учнів на різних його етапах;

- забезпечення умов для побудови в свідомості учнів вербальної і сенсорної інформації у вигляді образів-понять на основі актуалізації вивчення навчального матеріалу чи у процесі конкретної педагогічно спрямованої практичної роботи;

- сприяння розвитку, стимулюванню та реалізації інтелектуального і духовного потенціалу учнів, залучення їх до особистісно і соціально значущої діяльності, потреба у якій не забезпечується загальноосвітньою школою;

- забезпечення умов професійного самовизначення та допрофесійної підготовки учнів у позашкільному навчальному закладі.

Як свідчить аналіз методологічних засад у діяльності позашкільних навчальних закладів останніх десятиліть, у процесі розроблення навчального змісту має бути враховано п'ять концептуальних положень. Це насамперед положення про **інтегрування** навчального матеріалу, що найбільш адекватно відображає ідею формування цілісного уявлення учнів про навколишнє середовище, а отже, ідею ефективного формування їхнього наукового світогляду.

Враховуючи мету освіти й виховання учнів у позашкільному навчальному закладі, структурування навчального змісту потрібно здійснювати з позиції **диференціації**. Саме такий підхід є найбільш перспективним під час поглибленого вивчення учнями навчального матеріалу чи дослідження й охорони певних об'єктів та явищ навколишнього середовища (особливо у процесі організації самостійної навчально-пізнавальної, дослідницької і конструкторської діяльності чи конкретної масової, суспільно корисної і природоохоронної роботи).

Інтегрування знань школярів з різноманітних напрямів природничих наук і, зокрема, екологічного змісту, поряд з їх глибокою диференціацією та узагальненням у навчально-виховному процесі позашкільного навчального закладу, має забезпечити формування цілісних теоретичних знань про функціонування біосфери, розуміння таких важливих

категорій, як цілісність, стабільність та виснаження біосфери, обмеженість життєвого простору, роль і місце людини в ньому, вплив діяльності людини у довкіллі на його стан, що в результаті створює сприятливі умови для становлення наукового світогляду й високих моральних якостей. Однак педагогу позашкільного навчального закладу необхідно пам'ятати, що інтегрування знань з окремого навчального предмета чи сукупності предметів на принципах науковості, системності, наступності та послідовності хоча і займає домінуюче положення у навчально-виховному процесі, однак не може забезпечити у повному обсязі ефективного інтелектуального, ціннісно-мотиваційного та діяльнісно-практичного розвитку особистості, що підростає. Обов'язковим, з нашого погляду, є застосування **міжпредметного** підходу в конструюванні змісту навчального та виховного матеріалу, що дає змогу об'єднати навчальні предмети в уніфіковану навчально-виховну систему, завдяки чому долається розрив між природничими і гуманітарними циклами навчальних предметів, з одного боку, набагато послідовнішим стає застосування знань про довкілля (природне і соціальне) у процесі вивчення соціальних явищ, а з іншого, супроводжується гуманізацією змісту природознавчих та соціальних предметів.

Отже, кінцевою метою застосування здобутих учнями знань має стати формування та розвиток емоційно-ціннісних орієнтацій, а відповідно і мотивів та умінь приймати особисто обґрунтовані рішення та, головне, нести за них відповідальність. Враховуючи зазначене вище, не менш значущою, ніж знання, уміння та практичні навички, формування яких передбачено у навчальному змісті, ми визначаємо необхідність становлення ціннісних орієнтацій, котрі визначають позицію і критичне ставлення особистості не лише до діяльності інших людей, які її оточують, а й до своєї власної, тим самим змушуючи учня сприймати і переживати чужі життєві проблеми як свої особисті, відстоювати власну позицію у процесі їх розв'язання.

Також важливою у конструюванні навчального змісту є **індивідуалізація** навчально-виховного процесу позашкільного навчального закладу. Її основними засадами є особистісні задоволення, інтереси й освітні запити дітей та їхніх батьків, обов'язкова спрямованість конкретної педагогічної дії на кожен особистістю учнівського колективу, включення її в систему навчальних, виховних, суспільно корисних і широких комунікативних зв'язків як по горизонталі (між ровесниками, членами гуртка чи секції), так і по вертикалі (між ровесниками і педагогами, молодшими і старшими учнями та батьками, громадськістю).

Істотного значення у побудові навчального змісту набуває **діяльнісний** підхід, сутність якого полягає в необмежених можливостях навчально-виховного процесу позашкільного навчального закладу, на відміну від загальноосвітньої школи, з реалізації

на практиці здобутих учнями знань, задіяння сформованих умінь та навичок у конкретній життєвій ситуації. Саме практичним умінням та навичкам з вивчення та охорони довкілля, а отже, навичкам прийняття морально доцільних рішень щодо власної поведінки і дій, має бути відведено центральне місце у навчальному змісті. За такого підходу навчальний зміст розглядається як педагогічне втілення, тобто як модель соціального замовлення і як вимоги суспільства, в яких концентруються світові тенденції розвитку і становлення особистості з високим рівнем знань, умінь та практичних навичок. Важливим його завданням є формування наукового світогляду, високої духовності та моральних якостей особистості, сприяння професійній орієнтації й самореалізації у складному, багатогранному соціокультурному середовищі.

При побудові навчального змісту в позашкільних навчальних закладах потрібно враховувати провідні принципи, найголовнішим серед яких є принцип відповідності змісту навчального матеріалу віковим особливостям учнів на всіх етапах навчання. Цей принцип передбачає введення до навчального змісту, крім традиційних знань, умінь та навичок, засвоєння котрих забезпечує загальноосвітня школа, поглиблених знань про цілісність і комплексність навколишнього середовища; розгляд соціальних і екологічних проблем на глобальному, регіональному, національному та краєзнавчому рівнях, а також спрямування процесу навчання на здійснення виховної і розвивальної його функцій.

Наступним є принцип структурної єдності, який забезпечує логічну єдність змісту знань учнів на всіх етапах та рівнях їхнього навчання у загальноосвітній школі та у позашкільному навчальному закладі. Його сутність становлять загальнодидактичні принципи навчання: науковості, системності, наступності, цілісності й практичної спрямованості на конкретну доцільну діяльність особистості в довкіллі.

Важливе місце у побудові навчального змісту має бути відведено принципу антропоцентризму в розкритті соціально-екологічних проблем, завдяки чому досягається високий рівень конкретизації здобутих учнями знань, умінь та практичних навичок, що безпосередньо чи опосередковано впливає на їхній емоційно-психологічний стан та ступінь і напрям формування власного ставлення до навколишнього світу.

У логічній взаємодії з цими принципами, на нашу думку, перебуває принцип прогностичності, застосування якого є обов'язковим у побудові навчального змісту в позашкільних навчальних закладах. Цей принцип передбачає не тільки врахування сутності можливих етапів, рівнів і обсягів здобутих учнями знань у процесі їхнього навчання, а насамперед – цілі та головні напрями реалізації навчального змісту, у всіх деталях послідовність конкретних операцій викладання навчального матеріалу та учіння,

здійснення конкретної індивідуально чи суспільно значущої роботи у довкіллі. Ще однією важливою позицією є та, що сучасному вихованню порівняно з освітою у позашкільних навчальних закладах має бути повною мірою властива випереджувальна роль, завдяки демократизації, гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу. Тобто навчання і насамперед виховання мають ставати засобом відродження національної культури, припинення соціальної деградації, стимулом пробудження таких моральних якостей, як совість, патріотизм, людяність, почуття власної гідності, творча ініціатива, підприємливість тощо; засобом самоорганізації, особистісної відповідальності дітей та молоді; гарантом громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Саме у процесі засвоєння особистістю створених людством морально-духовних цінностей щодо довкілля (природного і соціального) як однієї з визначених нами вище методологічних засад здійснюється корекція її пізнавальної, ціннісно-сислової та, головне, діяльній сфер. Тоді вимоги щодо організації навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах розглядаються нами як *основоположні принципи навчання й виховання особистості (характерні саме для навчально-виховного процесу позашкільних навчальних закладів)*, що тісно пов'язані між собою та забезпечують логічну єдність, науковість, системність освіти і виховання учнів. Насамперед, це *принцип відповідності* (у звичному контексті природовідповідності) навчального змісту соціально-педагогічним реаліям (орієнтація навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах на реальні можливості індивіда і соціуму у формуванні готовності особистості до ефективного розв'язання власних життєво важливих проблем, зокрема проблем найближчого довкілля); *принцип особистісної орієнтації* (врахування загальних законів психічного розвитку в специфічних процесах індивідуального розвитку окремої особистості); *принцип життєвої смислотворчої самодіяльності* (формування особистості як творця і проектувальника свого життя, який може приймати рішення і нести за них відповідальність та самовдосконалюватись); *принцип соціальної та особистісної значущості діяльності особистості* в соціоприродному середовищі (формування особистості як повноцінного й активного члена суспільства, який спрямовує свою діяльність на його благо, без порушень рівноваги в системі «природа – людина – суспільство»); *принцип морально-духовної орієнтації* (орієнтація освіти і виховання учнів на найвищі морально-духовні досягнення суспільства з урахуванням індивідуальних можливостей учасників навчально-виховного процесу); *принцип технологізації* (передбачає послідовність навчально-виховних дій педагога з огляду на індивідуальні інтереси і запити учнів, що забезпечує відповідно організовані ним дії вихованців, спрямовані на досягнення системи виховних цілей).

Отже, ефективне формування особистості у навчально-виховному процесі позашкільних навчальних закладів необхідно пов'язувати з оптимальним конструюванням навчально-виховного змісту, активними формами, методами та засобами його реалізації. Навчально-виховний зміст розглядається нами як єдність філософських, культурологічних, світоглядних, психолого-педагогічних парадигм, як екстраполяція визначених вище методологічних засад у його побудові, як проекція духовної культури суспільства щодо людини і довкілля, а не як розмежування його на природничо-наукове і соціогуманітарне знання з виокремленням виховних, навчальних і розвивальних можливостей кожного з них, що характерно для традиційної системи шкільної і в деяких випадках позашкільної освіти та виховання учнів.

Зазначені принципи становлять певну систему, кожний входить до неї важливою складовою і водночас взаємопов'язаний з іншими, насамперед загальнодидактичними принципами навчання. Їх гармонійне поєднання є запорукою ефективності навчально-виховного процесу в позашкільних навчальних закладах.

Актуальність модернізації змісту позашкільної освіти і виховання сьогодні посилюється як необхідністю подолання негативних явищ, притаманних сучасному українському суспільству, так і тим, що ця система орієнтована на вільний вибір особистістю видів і форм діяльності, формування її особистих уявлень про соціокультурне і соціоприродне середовище, розвиток пізнавальної мотивації і творчих здібностей та таланту. Тому позашкільна освіта і виховання мають розглядатись як такі, що виявляють найбільш перспективні розвитку особистості в різних соціальних та освітньо-виховних інститутах, де позашкільні заклади мають стати центрами мотиваційного розвитку особистості, її професійного самовизначення і самореалізації.

Ця стаття не вичерпує всіх підходів до розв'язання проблеми модернізації змісту навчання й виховання дітей та учнівської молоді у позашкільних навчальних закладах. Подальших досліджень потребують питання психологічного супроводу дитини на всіх етапах навчально-виховного процесу в цих закладах, окреме місце посідають проблеми соціалізації дитини, її адаптації до швидкоплинних змін соціокультурної ситуації в державі та ролі позашкільних навчальних закладів у цих процесах.

Література

1. Закон України «Про позашкільну освіту» // Освіта України. Нормат.-прав. документи. – К.: Міленіум, 2001. – С. 227–263.
2. Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті. – К.: Шкільн. світ, 2001. – 24 с.
3. Концепція позашкільної освіти та виховання // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1997. – №7. – С. 22–32.
4. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні // Освіта України. – 2004. – №94. 3 грудня. – С. 6–10.
5. Пустовіт Г.П. Концептуальні засади сучасної позашкільної освіти і виховання учнів / Г.П. Пустовіт // Світ виховання. – 2005. – №1(8). – С. 6–12.
6. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1987. – 373 с.
7. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І.Д. Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
8. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 Кн. / І.Д. Бех. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: наук.-практ. засади. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
9. Пустовіт Г.П. Позашкільна освіта і виховання: деякі нотатки про сьогодні / Г.П. Пустовіт // Формування та розвиток творчих здібностей дітей та учнівської молоді в креативному освітньому соціумі: зб. матеріалів наук.-практ. конф. 16–17 жовтня 2008 р. – Суми: Сумська друкарня, 2008. – С. 6–21.
10. Пустовіт Г.П. Теорія пізнання як методологічна основа побудови змісту позашкільної освіти і виховання / Г.П. Пустовіт // Рідна школа. – 2006. – №11 (922). – С. 3–6.
11. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: моногр. – К.; Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.

Анотації

Григорій ПУСТОВІТ

Концептуальні засади модернізації змісту сучасної позашкільної освіти і виховання учнів

У статті виокремлено й охарактеризовано концептуальні засади та підходи до модернізації навчального змісту освіти й виховання учнів у позашкільних навчальних закладах.

Ключові слова: позашкільна освіта і виховання, концептуальні засади, модернізація навчального змісту, особистісні цінності.

Григорій ПУСТОВІТ

Концептуальные основы модернизации содержания современного внешкольного образования и воспитания учеников

В статье дана характеристика концептуальным основам и подходам к модернизации учебного содержания образования и воспитания учеников во внешкольных учебных заведениях.

Ключевые слова: внешкольное образование и воспитание, концептуальные основы, модернизация учебного содержания, личностные ценности.

Grygory PUSTOVIT

Conceptual foundations of contents modernization of modern extracurricular education and training students

The article singled out and described the conceptual frameworks and approaches to upgrading the educational content of education and training students in extracurricular educational institutions.

Keywords: extracurricular education and training, conceptual frameworks, modernization of educational content, personal values.